

تمایزهای کیفی و کمی در سیر تحول ارسی‌های قاجاری تبریز*

محمد مدهوشیان نژاد^{۱*}، حجت اله عسکری الموتی^۲

^۱ دانشجوی دکتری هنرهای اسلامی، دانشکده هنرهای اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

^۲ دانشجوی دکتری تاریخ تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۳/۱۷، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۲/۸)

چکیده

ارسی‌ها به عنوان یکی از مهم‌ترین نورگیرها در معماری سنتی ایران به‌شمار می‌رود. شاید بتوان دوران قاجار را به عنوان عصر طلایی و یا نقطه‌ی اوجی در ساخت و به‌کارگیری ارسی‌ها محسوب نمود. تبریز به عنوان یکی از مهم‌ترین شهرهای دوران قاجار در بردارنده ارسی‌های فراوانی است. طیف وسیع ارسی‌های قاجاری تبریز از جنبه‌های متفاوتی قابل تفکیک هستند. سوال اصلی این است که علاوه بر دسته‌بندی تاریخی، چه مولفه‌هایی در ارسی‌های قاجاری تبریز برای طبقه‌بندی آنها وجود دارد. با هدف رسیدن به پاسخ این سوال، در سه بازه‌ی زمانی پیشنهادی در دوران قاجار، وجوه تمایز و مشابهت ارسی‌ها در فراوانی، طرح و نقش، شکل کلی، رنگ شیشه‌ها و تکنیک‌های ساخت، مورد مطالعه قرار می‌گیرد. اینکه ارسی‌ها متأثر از عوامل مختلف، دارای سیر تحول در این دوران سه‌گانه هستند، از فرضیات این مقاله به‌شمار می‌رود. شیوه‌ی تحقیق، توصیفی تحلیلی و روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای میدانی است. بررسی‌های انجام گرفته نشان می‌دهد، ارسی‌های دوران اول، دوم و سوم با وجود مشابهت‌هایی در بخش تکنیک ساخت، تمایزات چشمگیری در فراوانی، طرح و نقش و شکل کلی دارند. اگر این تمایزات ارزش‌گذاری کیفی و کمی شوند، سیر نزولی در تحول ارسی‌های قاجاری تبریز از دوران اول تا دوران سوم قابل مشاهده است.

واژه‌های کلیدی

ارسی‌های قاجاری تبریز، تمایزهای کیفی و کمی، طرح و نقش، تکنیک‌های ساخت ارسی.

* این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی با عنوان «مستندنگاری ارسی‌های استان آذربایجان شرقی» و با حمایت مالی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، می‌باشد.
 ** نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۱۵۸۶۱۶۵، نمابر: ۰۰۴۱-۳۵۴۱۹۷۰۰، E-mail: mmadhoushian@tabriziau.ac.ir

مقدمه

ادوار، چه ویژگی‌هایی متأثر از وقایع سیاسی و مانند آن در ارسی‌ها پدیدار شد، نیازمند مطالعه‌ی جامع نقش و فرم آنها می‌باشد. درباره‌ی ارسی در مناطق گوناگون از جمله سنندج و تهران مقالات و کتاب‌هایی به چاپ رسیده است. اما هیچکدام به شکل اختصاصی درباره‌ی تبریز بحث نکرده‌اند و همچنین ادوار سه‌گانه‌ی مورد بحث در این مقاله را مدنظر قرار نداده‌اند. برای این منظور، ابتدا شناسنامه‌ی ارسی‌های قاجاری تبریز با مطالعات میدانی و اسنادی ارائه می‌شود. در گام بعدی، پس از آنکه نمونه‌های شناسایی شده در دوران سه‌گانه‌ی پیشنهاده‌ی قرار گرفتند، این پرسش مطرح است که آیا این طبقه‌بندی، صرفاً تاریخی و وابسته به زمان است؟ یا اینکه با بررسی و مقایسه‌ی ارسی‌ها، می‌توان تمایزاتی هم در حیطه‌ی فرم، نقش و یا تعداد آنها پیدا نمود.

به‌طور معمول همیشه مشکلات مالی و وضعیت اقتصادی، تأثیرات مخرب بسیاری بر تزیینات بنا و حتی خود بنا داشته است. یکی از مهم‌ترین این تزیینات، درها و پنجره‌های بزرگ موسوم به ارسی هستند که تا قبل از ورود آهن در معماری ایرانی، به گونه‌ی متنوع و فراوانی در ابنیه‌ها به‌کار گرفته می‌شد. تبریزی یکی از مهم‌ترین شهرها در این زمان بوده است که ورود نایب‌السلطنه عباس میرزا اهمیت مضاعفی به آن بخشید (عمرانی و اسمعیلی سنگری، ۱۳۸۵، ۱۰۴). بر این اساس می‌توان دوران حضور عباس میرزا و نیز قبل و بعد آن را از یکدیگر تفکیک نمود. در راستای اهداف این پژوهش، سیر تحول ارسی‌های قاجاری تبریز در سه دوره‌ی تاریخی اول (۱۲۲۷-۱۱۷۳)، دوم (۱۲۷۵-۱۲۲۷) و سوم (۱۳۰۴-۱۲۷۵) قابل دسته‌بندی است. اینکه در هر یک از این

۱- ارسی‌های قاجاری تبریز

افتاده است. ارسی‌خانه‌های حداد، حاج شیخ و مقبره‌ی بی‌بی خانم در محله‌ی چرنداب چنین وضعیتی دارند. تعدادی از ارسی‌ها نیز وجود داشته‌اند که امروزه تنها تصویر آنها برجای مانده است. مجموعه‌ی مطالبی که درباره‌ی ارسی‌ها جمع‌آوری شد، در جدول ۱ جهت تطبیق، تنظیم شده است.

۲- مقایسه و تطبیق نمونه‌ها

نقطه‌ی مبهمی که این بخش از تحقیق به آن پاسخ می‌دهد این است که آیا ارسی‌های نام برده شده در طبقه‌بندی سه‌گانه‌ی اول، دوم و سوم قاجار، صرفاً به لحاظ تقدم و تاخر زمانی از یکدیگر متمایز هستند؟ یا اینکه می‌توان با تجزیه و تحلیل مولفه‌های بصری و ویژگی‌های ظاهری و کلی ارسی‌ها نیز آنها را در این طبقات سه‌گانه تفکیک نمود. برای رسیدن پاسخ این سوال لازم است ویژگی‌های اصلی ارسی‌ها در هر یک از دوره‌ها مورد ارزیابی قرار گیرد. این ویژگی‌ها می‌تواند شامل این عناوین شود: الف) فراوانی، ب) طرح و نقش، ج) شکل کلی، د) رنگ شیشه‌ها، ه) تکنیک‌های ساخت. لازم به ذکر است که درباره‌ی ارسی‌هایی که در جدول ۱ آمده و تاریخ ساخت آنها نامشخص است، تحلیلی ارائه نمی‌شود.

الف) فراوانی

منظور از فراوانی، این است که، در یک بنای واحد چه تعداد ارسی به‌کار گرفته می‌شده است. در دوران اول، به جز خانه‌ی حیدرزاده^۱، در هر بنای یک ارسی و صرفاً در جبهه‌ی جنوبی به‌کار رفته است. مانند ارسی‌خانه‌های سلماسی و بهنام. شایان ذکر است چندین بنای دیگر که متعلق به این دوران به‌شمار می‌روند، در آنها از ارسی استفاده

در شناسایی و مستندنگاری تاریخی ارسی‌ها، منابع متعددی قابل اتکاء هستند. از جمله می‌توان به منابع شفاهی مانند استادکاران معاصر، مرمت‌کاران و کارشناسان سازمان میراث فرهنگی تبریز اشاره نمود. همچنین از منابع مکتوبی که در این تحقیق مورد استناد قرار گرفتند باید به کتابخانه‌های قدیمی تبریز و طرح پژوهشی «طرح مطالعات و پژوهش برای ارائه‌ی الگوی طرح مرمت و بازسازی خانه‌های تاریخی تبریز» اشاره نمود. همانطور که در جدول ۱ مشخص است، برخی از این ارسی‌ها متعلق به اصل بنا هستند و از ابتدا برای همان مکان فعلی، طراحی و نصب گردیدند. در این میان بناهایی هم وجود دارند که ارسی آنها الحاقی از بناهای تخریب شده‌ی تبریز می‌باشد که مانند نمونه‌ی موجود در خانه‌ی بهنام، تاریخ آنها مشخص است. برخی دیگر نیز همچون نمونه‌ی موجود در موزه‌ی آذربایجان، با وجود آنکه الحاقی بودن شان محرز شده است، اما تاریخ مشخصی نمی‌توان برای آنها پیدا نمود. در نتیجه قدمت آنها «نامشخص» قید شده است. تعداد ارسی‌های هر بنا از یک تا شش عدد متغیر است. تعدادی از بناهای مورد بحث، همانند نمونه‌های موجود در بازار بزرگ تبریز به دوران قبل از قاجار تعلق دارند. تعدادی هم مانند خانه‌ی نیل فروشان، تاریخ دقیقی از دوره‌ی قاجار ندارند و با عنوان کلی قاجار تاریخ آنها مشخص شده است. کیفیت مجموعه‌ی ارسی‌ها، به جز در برخی موارد نسبتاً مطلوب است. اکثر نمونه‌ها مورد مرمت قرار گرفته‌اند و در معرض بازدید عموم هستند. تنها نمونه‌ی مرمت نشده و در عین حال سالم، ارسی موجود در خانه‌ی کوزه‌کنانی (موزه‌ی مشروطه) است. نکته‌ی مورد توجه، اینکه نمونه‌های در حال تخریب، مانند خانه‌ی کلکته‌چی، عمدتاً خالی از سکنه و رها شده نیز هستند. البته نمونه‌های دیگر در حال تخریب نیز وجود داشته‌اند که از بافت اصلی بنا جدا شده و در انبار همان بناها

نشده است: همانند خانه‌های حریری و ختایی (نژاد ابراهیمی، ۱۳۹۲، ۱۴۷). درحالی که در دوران دوم و سوم شاهد جهشی در ساخت و به‌کارگیری ارسی‌ها هستیم به‌ترتیبی که تعداد آنها از یک تا شش ارسی در هر بنا رشد نشان می‌دهد (جدول ۱).

ب) طرح و نقش

کیفیت نقوش ارسی‌ها در دو قسمت قابل بررسی است، بخش اول: نوع نقش‌هایی که مورد استفاده قرار گرفته‌اند؛ و بخش دوم کیفیت و ظرافت ارائه‌ی نقش در ساختمان ارسی. انواع نقوش ارسی‌ها از دو حالت کلی: «گردان» و «هندسی» دنباله‌روی می‌کنند^۲. نمونه‌های برجای مانده از تزیین کتیبه‌ی ارسی^۳ با «نقش هندسی» بسیار اندک است. به‌نحوی که در دوره‌ی اول و دوم، تنها یک مورد، و در دوره‌ی سوم هیچ یک از ارسی‌ها با نقش هندسی ساخته نشده‌اند^۴. از طرفی، محدودیت‌های تکنیکی، باعث می‌شود در انتخاب گره‌های هندسی،

اما با توجه به گسترده بودن استفاده از نقوش گردان، به‌نظر می‌رسد این نوع از نقوش بسیار مورد علاقه صاحبان بنا و اساتید قرار گرفته است. در توجیه این علاقه‌مندی می‌توان گفت که نقوش منحنی نسبت به نقوش هندسی، نیازمند زمان کمتری در اجرا است. در نتیجه در ساخت کتیبه با طرح گردان، سطوح به‌کمک نقوش خلوت به‌راحتی پوشانیده می‌شدند. نقوش گردان یا منحنی در هر سه دوره استفاده شده است. لازم به ذکر است که در اغلب ارسی‌های مناطق مختلف ایران، بهترین و مهم‌ترین قسمت جهت ارائه‌ی تزیینات، کتیبه‌ها بوده‌اند. از جمله کتیبه‌ی ارسی‌های بررسی شده در سنجندج که صحت این مطلب را تصدیق می‌کند (زارعی، ۱۳۹۲، ۱۱۲). در طراحی سنتی،

جدول ۱- فهرست ارسی‌های برجای مانده در شهر تبریز.

بناهای تاریخی تبریز	قدمت بنا	قدمت ارسی	الحاقی یا اصل	وضعیت فعلی ارسی	تعداد ارسی‌ها
خانه سلماسی	اوایل قاجار	دوره‌ی اول قاجار	اصل	سالم (مستقر در محل)	یک
خانه بهنام	اوایل قاجار	اول	الحاقی	سالم (مستقر در محل)	یک
خانه حیدرزاده	اوایل و اواخر قاجار	اول	اصل	سالم (مستقر در محل)	پنج
خانه‌ی مشروطه (کوزه‌کنانی)	اواسط قاجار	دوره‌ی دوم قاجار	اصل	سالم (مستقر در محل)	پنج
خانه امیرنظام گروسی	اواسط قاجار	دوم	اصل	سالم (مستقر در محل)	نه
خانه قدکی	اواسط قاجار	دوم	اصل	سالم (مستقر در محل)	شش
خانه سرخه‌ای	اواسط قاجار	دوم	اصل	در حال مرمت	دو
خانه نیکدل	اواسط قاجار	دوم	اصل	سالم (مستقر در محل)	شش
خانه کلکنه‌چی	اواسط قاجار	دوم	اصل	در حال تخریب	یک
خانه معبودی	قاجار	دوم	اصل	در حال مرمت	یک
خانه نقشینه	قاجار	دوم	اصل	سالم (مستقر در محل)	دو
خانه صدقیانی	اواسط قاجار	دوم	اصل	تقریباً تخریب شده	شش
مسجد صاحب‌الامر	صفویه	دوم	اصل	سالم (مستقر در محل)	یک
خانه سلطان‌قرایی	قاجار- پهلوی	دوره‌ی سوم قاجار	اصل	سالم (مستقر در محل)	سه
خانه ساوجبلاقی	پهلوی اول	سوم	اصل	سالم (مستقر در محل)	دو
خانه بلورچیان	اواخر قاجار	سوم	اصل و الحاقی	مرمت شده	هشت
اتاق ریاست دانشگاه هنر اسلامی تبریز	اواخر قاجار	نامشخص	الحاقی	سالم (مستقر در محل)	دو
خانه رحیمی	قاجار	نامشخص	اصل	سالم (مستقر در محل)	سه
موزه آذربایجان	پهلوی	نامشخص	الحاقی	سالم (مستقر در محل)	سه
خانه نیل‌فروشان	قاجار	نامشخص	اصل	سالم (مستقر در محل)	سه
خانه حریری	اوائل قاجار	نامشخص	الحاقی	سالم (مستقر در محل)	یک
بازار بزرگ تبریز	اواخر زند - قاجار	نامشخص	اصل	سالم (مستقر در محل)	پنجاه

با این توضیح که در دوران دوم قاجار، هم نمونه‌های نفیس ساخته می‌شدند و هم نمونه‌هایی کم‌کار که ساخت آنها احتمالاً ارزان‌تر تمام می‌شد. اما در دوران سوم، تعداد مجالس از هفت عدد فراتر نرفته و سطح ارسی، با قطعات بزرگتری از شیشه‌های رنگی و بی‌رنگ پوشیده شده است. بنابراین می‌توان گفت که تعداد مجالس در کتیبه‌ی ارسی، نسبت مستقیمی با ظرافت و پرکار بودن نقش در ارسی‌ها دارد. البته ظرافت نقش در ارسی‌ها، لزوماً به معنی برتری عددی مساحت پوشیده از چوب در برابر سطح شیشه‌ای نیست. چنانچه در جدول ۲ نیز این مساله مشهود است. در این جدول، سه برش از سه ارسی با اندازه‌ی ۱۵۰ سانتیمتر مربع ارائه شده است. این برش‌ها از قسمت‌های مشابه کتیبه‌ی ارسی‌هایی است که نفیس‌ترین و ظریف‌ترین نمونه‌های ارسی در قیاس با ارسی‌های دوران خود محسوب می‌شوند. این مقایسه با فرض کاهش تراکم نقش نسبت به زمینه، از دوران اول تا سوم قاجار تنظیم شده است. اما نتیجه‌ی آماری که از مساحت سطوح سیاه و سفید به دست آمده، نشان می‌دهد که سطوح چوبی در نمونه‌ی متعلق به دوره‌ی سوم، بسیار بیشتر از نمونه‌ی دوره‌ی اول است. در حالی که تعداد مجالس در خانه‌ی حیدرزاده ۱۳ مجلس، در برابر ۷ مجلس در کتیبه‌ی خانه‌ی سلطان قرایی است. به نظر می‌رسد از دوران دوم به بعد، نوارهای چوبی نسبتاً ضخیمی که مجالس یا واگیره‌ها را از هم تفکیک می‌کنند، در ساختمان کتیبه‌های ارسی وارد شده‌اند. همین امر نیز باعث شده است که نسبت سطح چوبی، با وجود کاهش محسوس ظرافت نقش، عدد بالاتری را در مجموع نشان دهد.^۷

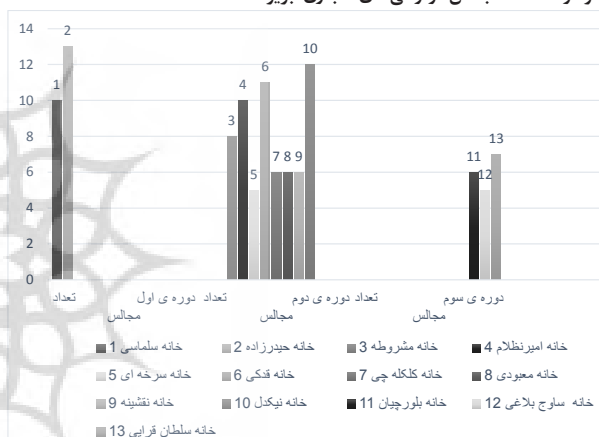
ج) شکل کلی

عموماً شکل کلی ارسی وابسته به شکل کتیبه و تعداد لنگه‌های آن است. چهار نوع شکل کتیبه در ارسی‌های قاجاری تبریز وجود

با ترسیم یک واگیره و گسترش آن، می‌توان به یک طرح کامل دست یافت. به هر کدام از این واگیره‌ها در ساختمان کتیبه‌ی ارسی، اصطلاحاً یک مجلس می‌گویند. هر چه تعداد مجالس بیشتر باشد، ارسی پرکارتر به نظر می‌رسد (یوسفی، ۱۳۹۰، ۲۰). در نمودار ۱، تعداد مجالس‌های هر کتیبه در ارسی‌های تبریز مشخص گردیده است. در ردیف عمودی تعداد مجالس از پنج تا سیزده مجلس مشخص شده است و هر کدام از رنگ‌ها به خانه‌ای که در آن نصب شده است تعلق دارد.

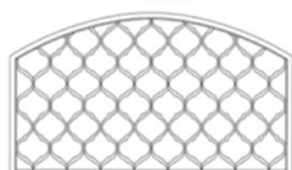
چنان که مشخص است در دوره‌ی دوم تعداد مجالس پراکندگی قابل توجهی دارد که از پنج تا دوازده مجلس متغیر است. در دوره‌ی سوم کاهش محسوس واگیره یا همان مجالس در کتیبه‌ها مشاهده می‌شود که بین پنج تا هفت مجلسی است. بدیهی است، تعداد مجالس و واگیره‌ها منجر به ظریف و متراکم شدن نقش‌ها در کتیبه می‌شود. بنابراین با مقایسه‌ی مجالس کتیبه‌های ارسی‌ها، می‌توان کاهش تدریجی ظرافت نقش را در ارسی‌های قاجاری تبریز مشاهده نمود.

نمودار ۱- تعداد مجالس در ارسی‌های قاجاری تبریز.

جدول ۲- مقایسه تطبیقی از کتیبه‌ی نفیس‌ترین ارسی‌های دوران مختلف قاجار (اندازه‌ی برش: ۱۵۰ سانتیمتر مربع).

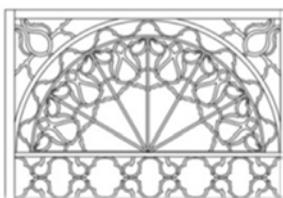
خانه حیدرزاده / دوره اول	خانه قذکی / دوره دوم	خانه سلطان قرایی / دوره سوم
نقش: ۳۴٪ زمینه: ۶۵٪	نقش: ۴۸٪ زمینه: ۵۲٪	نقش: ۴۳٪ زمینه: ۵۷٪

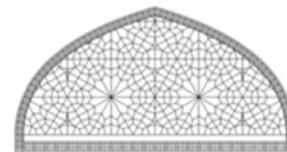
کتیبه با شکل نیم بیضی

کتیبه با شکل نیم دایره

کتیبه با شکل صاف

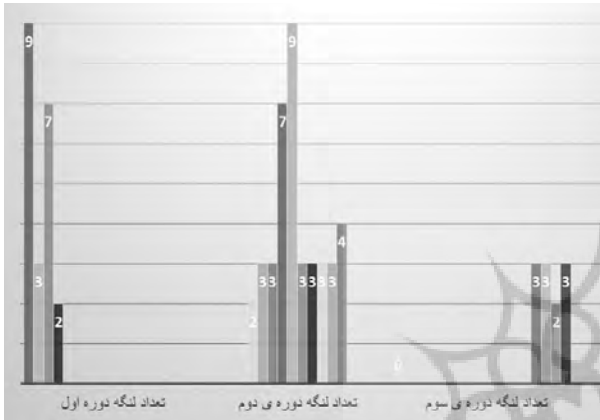

کتیبه با شکل جناغی

تصویر ۱- شکل انواع کتیبه‌ها در ارسی‌های قاجاری شهر تبریز.

د) رنگ شیشه‌ها

رنگ‌های مورد استفاده در ارسی‌های قاجاری تبریز محدود به: قرمز، آبی، سبز، زرد و بی‌رنگ (سفید) بوده است. با توجه به نمونه‌های موجود، استفاده از این رنگ‌ها به غیر از رنگ زرد، در هر سه دوره مرسوم و متداول بوده است. در دوره سوم هیچ‌گونه استفاده از رنگ زرد را شاهد نیستیم. علاوه بر این، در دوره سوم استفاده از شیشه‌های رنگی، محدودتر از دوره‌های پیشین است و بیشتر قسمت‌ها با شیشه‌های بیرنگ پوشانیده می‌شده است. از طرفی، چون کتیبه‌های ارسی‌ها و نیز برخی لنگه‌ها دارای دولایه بوده‌اند^۱، شیشه‌های رنگی عموماً در لایه داخلی ارسی کار گذاشته

نمودار ۲- تعداد لنگه‌ها در ارسی‌های قاجاری تبریز.

دارد. ارسی با کتیبه‌ی صاف (مستطیلی)، ارسی با کتیبه‌ی نیم دایره، ارسی با کتیبه‌ی جناغی، ارسی با کتیبه‌ی نیم بیضی (تصویر ۱). شکل کتیبه‌ها به نظر می‌رسد متأثر از سبک معماری ساختمان طراحی می‌شده است. از دوره اول، دو کتیبه‌ی صاف و یک نمونه نیم دایره برجای مانده است. در دوره دوم اغلب نمونه‌ها به غیر از سه مورد منحنی هستند^۱. در اینجا فرضیه‌ی قابل طرح آن است که با پررنگ شدن ایوان در معماری دوران قاجار خانه‌های تبریز، شکل کتیبه‌ی ارسی‌ها متأثر از شکل منحنی ایوان درآمد (تصویر ۲). در دوره سوم نیز تنها از کتیبه‌ی منحنی استفاده شده است. این نکته قابل ذکر است که نمونه‌هایی از کتیبه با شکل جناغی و بیضی، فقط در ارسی‌های بازار تبریز وجود دارد که تاریخ ساخت آنها مشخص نیست. اگر پذیرفته شود که مهم‌ترین روش شناسایی و نحوه‌ی نام‌گذاری ارسی‌ها، شمارش تعداد لنگه‌های آن می‌باشد؛ بزرگ‌اندازه‌ترین ارسی‌های قاجاری تبریز، ارسی ۹ لنگه است که در دوره اول و دوم ساخته شده است. کوچک‌اندازه‌ترین آنها نیز ارسی‌های ۲ لنگه هستند که در هر سه دوره نمونه‌ای از آن یافت می‌شود. بیشتر نمونه‌ها-۶۰ درصد، در دوره دوم ۳ لنگه هستند. جهت ایجاد قرینه در طراحی و ساخت ارسی‌ها، معمولاً تعداد لنگه‌های آن، فرد در نظر گرفته می‌شده است. این مسئله نیز در ارسی‌های قاجاری تبریز به غیر از دو مورد رعایت شده است^۱. چنانچه در نمودار ۲ مشخص است در دوره‌های اول و دوم، علاوه بر ارسی ۳ لنگه، ارسی‌های ۷ و ۹ لنگه هم وجود دارد. اما در دوره سوم، بزرگ‌ترین ارسی‌ها ۳ لنگه هستند.

تصویر ۲- ارسی خانه‌ی کوزه‌کنانی (موزه مشروطه).

در ایران رایج بوده است و در دوره قاجاریه بسیار مورد استفاده و رواج داشته است (حسینی، ۱۳۸۷، ۱۸). یکی دیگر از تکنیک‌های خاص در ارسی‌سازی، چنانکه اشاره شد، پارچه‌بری است. تنها نمونه ارسی‌های قاجاری موجود تبریز که در آنها از پارچه‌بری و گره‌چینی استفاده شده است، خانه‌ی بهنام و مسجد صاحب‌الامر می‌توان نام برد که به ترتیب متعلق به دوره‌های اول و دوم هستند. در حالی که در شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی، این قضیه وارونه است و به جزیک مورد، تمامی نمونه‌ها دارای گره‌چینی هستند.

به منظور کاربری آسان‌تر و استحکام ارسی‌ها، معمولاً قطعه فلزاتی بر روی آنها به‌کار می‌رفته است. این قطعات، علاوه بر خواص کارکردی، دارای جنبه‌ی تزئیناتی نیز بوده است. به طوری که در اغلب موارد، روی آن کنده‌کاری‌های کم عمق مشاهده گردید که شامل «قلاب»، «گل‌میخ» و «دست‌گیره» هستند و در نتیجه در همه‌ی دوره‌های قاجار مشترک است.

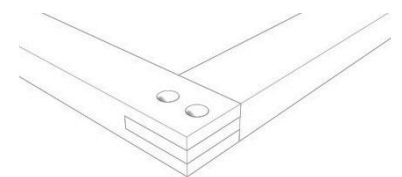
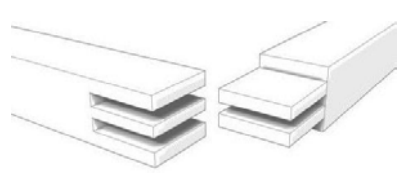
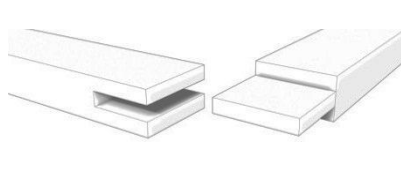
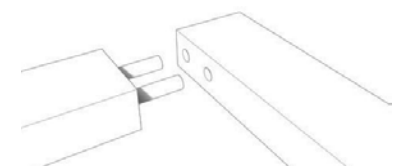
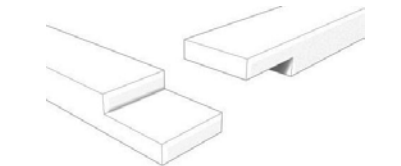
در ساخت این ارسی‌ها، عموماً از چوب‌های گرد و استفاده شده و در ادوار مختلف تفاوتی مشاهده نمی‌شود. چوب گردو دارای ویژگی‌هایی است که برای ساخت ارسی، ممتاز است. الیاف در این چوب صاف و بعضاً موج‌دار است، بافت متوسطی دارد و از نظر وزن، کمی سبک‌تر از راش است. این چوب به‌آرامی خشک می‌گردد ولی به محض خشک شدن، از ثبات خوبی در کار برخوردار است^{۱۷} و در برابر قارچ‌زدگی مقاومت مناسبی دارد. به علت قابلیت پرداخت خوری بسیار بالا، نقوش زیبای طبیعی، همچنین وجود انبوهی از باغات گردو در حومه‌ی تبریز باعث گردیده تا از این چوب به فراوانی در ساخت ارسی‌های تبریز استفاده شود. از دیگر چوب‌های مورد استفاده می‌توان به چتر اشاره کرد. آنها با بافتی ریز و یکنواخت معمولاً راست‌تار هستند، که ویژگی استحکامی متوسطی داشته و به راحتی خشک می‌شوند (کریمی و دیگران، ۱۳۸۶، ۱۰۸-۱۳۳). با توجه به تحمل نسبتاً خوب آن در مقابل فشار، به شکاف خوردن نیز تمایل فراوان دارد. قابلیت ابزار و فرز خوری بالای آن سبب گشته، اغلب در روش قواره‌بری از این چوب استفاده شود.

می‌شد و در لایه‌ی بیرونی احتمالاً برای ورود نور بیشتر به داخل، از شیشه‌های بی‌رنگ استفاده می‌شده است. استفاده از آینه‌بری نیز در برخی ارسی‌ها دیده می‌شود. اگر رشد روزافزون استفاده از شیشه‌ی بی‌رنگ در برابر شیشه‌های رنگی مبنای تمایز ارسی‌ها در نظر گرفته شود، این روند از دوران اول تا سوم تشدید شده است.

ه تکنیک‌های ساخت

اغلب تکنیک‌های به‌کار رفته در ساخت ارسی‌های تمامی نقاط کشور، یکی بوده، به ترتیبی که تکنیک‌هایی مانند: درودگری، قواره‌بری^{۱۲}، شیشه‌بری، فلزکوبی، آینه‌بری در ارسی‌ها ثابت بوده است. در این میان برخی از تکنیک‌ها به صورت خاص مشاهده شده است. مانند: گره‌چینی، کنده‌کاری و پارچه‌بری^{۱۳} که احتمالاً جنبه‌ی سفارشی داشته است. پس در فرآیند ساخت ارسی چندین تکنیک مختلف و متنوع وجود دارد که بسته به پُر یا کم‌کار بودن آن، تعداد تکنیک‌های به‌کار رفته متغیر است. همچنین برای یافتن تمایز میان ارسی‌های مختلف قاجاری، کوتاه‌ترین مسیر، جستجوی همین تکنیک‌های خاص به نظر می‌رسد. در ساخت ارسی بعد از ترسیم نقشه و به دست آوردن اندازه‌ها و تناسبات، بایستی مراحل مقدماتی انتخاب چوب سالم و مرغوب^{۱۴}، صورت می‌پذیرفت، سپس مراحل آماده‌سازی^{۱۵} به منظور استفاده را، طی می‌نمود و در پی آن ساخت چهار چوب یا شاسی شروع می‌شد. در پایان، تمامی این قطعات و اجزای ساخته شده با اتصالات همچنین میخ‌چوبی و بسته‌ای فلزی، بر روی هم و در جای خود ترکیب (سوار) می‌شدند. امروزه در ساخت وادار و اسکلت ارسی‌های بلند، به علت اینکه استفاده از چوب یک تکه در ابعاد بزرگ، معضلاتی مانند پیچ و تاب و ترک خوردگی را به همراه دارد، سازنده سعی می‌کند تا با ماسیو کردن^{۱۶} از این مشکل بکاهد. اما مشخص نیست که از این تکنیک در ارسی‌های قاجاری تبریز استفاده شده باشد. قواره‌بری به عنوان تکنیک قالب در ارسی‌های سطح شهر تبریز شناخته می‌شود. به طوری که اغلب نمونه‌های موجود با این فن تزئین شده‌اند. گره‌چینی چوب از هنرهای ظریفی است که از اوایل دوره‌ی اسلامی

جدول ۲- نمونه اتصالات به‌کار رفته در ارسی‌های قاجاری تبریز.

میخ‌چوبی و فاق و زبانه	فاق و زبانه دابل	فاق و زبانه ساده
		
	میخ‌چوبی ساده	نییم و نییم
		

برابر نماید (نیک‌بخت، ۱۳۸۹، ۹۶). دقت بالا، مهم‌ترین ویژگی در این زمینه به حساب می‌آید. اتصالات مشاهده شده در ارسی‌های قاجاری تبریز به صورتی که در جدول ۳ مشخص است، قابل تفکیک هستند. نوع اتصالات در این ارسی‌ها مشترک است و به تناوب از همه‌ی آنها استفاده شده است.

برای ساخت یک سازه چوبی و متصل نمودن قطعات مختلف بایستی از اتصالات چوبی بهره جست. آنها به چند دسته کلی تقسیم می‌شوند که هر کدام بسته به نوع و محل کاربردشان مورد استفاده قرار می‌گیرند. انتخاب به جای اتصالات متناسب با محل مورد کاربردیشان می‌تواند عمر قطعه‌ی ساخته شده را چند

نتیجه

شیشه‌های بیرنگ پر شده است. تکنیک مورد استفاده در هر سه دوره یکسان بوده است. برخی تکنیک‌ها به صورت خاص مانند، پارچه‌بری در لنگه‌ها (دوره‌ی اول) و کنده‌کاری در قسمت پاشنه، (در هر سه دوره) مورد استفاده قرار گرفته است. بنابراین اگر در مجموع، ویژگی‌های هر کدام از دوران مورد مقایسه قرار گیرد، مشاهده می‌شود که در دوران اول و دوم، شباهت‌های بسیاری در ارسی‌ها وجود دارد. با این تفاوت که در دوران دوم با اینکه هنوز ارسی‌های نفیسی ساخته می‌شوند، اما گستردگی به‌کارگیری ارسی در بناها، منجر به ساخت ارسی‌هایی گردید که از سهولت بیشتری در ساخت برخوردار بودند و زمان کمتری صرف ساخت آنها می‌شده است. این سنت به دوران سوم هم منتقل شد و در نتیجه، ارسی‌هایی از این دوران برجای مانده است که در بیشتر ویژگی‌های فنی، شباهتی با ارسی‌های دوران اول و دوم ندارند. در پایان باید خاطر نشان نمود که اگر تمایزات میان ارسی‌های ادوار سه‌گانه قاجار در تبریز ارزش‌گذاری کیفی و کمی شوند، در مجموع سیر نزولی در تحولات ارسی‌های قاجاری تبریز از دوران اول تا دوران سوم وجود دارد.

با توجه به دسته‌بندی تاریخی ارسی‌های قاجاری برجای مانده در شهر تبریز می‌توان گفت، از دوره‌ی اول نمونه‌های کمی برجای مانده ولی کیفیت در نقوش، اندازه و تعداد لنگه از تنوع خوبی برخوردار است. به‌ترتیبی که ارسی‌های پنج، هفت و نه لنگه از این دوره با کتیبه‌ی سیزده مجلسی برجای مانده است که در هیچ مورد از نمونه‌های بعدی مشاهده نشده است. دوره‌ی دوم از یک ثبات نسبی برخوردار بوده است، به‌طوری که جهشی در تعداد ارسی‌ها به وجود می‌آید. تنوع لنگه در این دوره چندان چشمگیر نیست و اغلب ارسی‌ها به صورت سه لنگه ساخته شده‌اند. در نقش نیز کتیبه‌های متنوع پنج تا دوازده مجلسی به چشم می‌خورد. در دوره‌ی سوم کاهش شدید استفاده از ارسی، در بناها رخ می‌دهد ظرافت نقوش در این دوران بسیار کم می‌شود و تعداد مجالس کتیبه‌ها بیشتر از هفت مجلس نیست. تعداد لنگه‌ها نیز از عدد سه متجاوز نمی‌شود. در دوره‌های اول و دوم از رنگ‌های قرمز، سبز، آبی و زرد در شیشه‌ها استفاده شده است. اما در دوره‌ی سوم، از مساحت به‌کارگیری شیشه‌های رنگی کم می‌شود و اغلب، فضای کتیبه با

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پی‌نوشت‌ها

۱ در دو سمت (جبهه‌ی شمالی و جنوبی) طنبی هر کدام یک ارسی وجود دارد. ۲ تاکنون مرجع علمی و تأیید شده‌ای از طرف اساتید فن و هنرمندان حوزه‌ی هنرهای سنتی که حاوی اسامی نقوش سنتی باشد، به ثبت نرسیده است. به همین منظور با مشورت چند تن از اساتید فعال در این حوزه نام کلی، طرح گردان انتخاب گردید و از ذکر و یا نام‌گذاری متفاوت آنها پرهیز می‌شود. ۳ اگر ارسی را از عرض به دو قسمت مساوی تقسیم نمایم، قسمت بالایی آن، کتیبه یا پاتاق نام دارد، وقتی لنگه‌ها به سمت بالا برای باز شدن هدایت شوند در داخل آن قرار می‌گیرند. همواره به دلیل وجود فضای مسطح زیاد، عمده تزئینات ارسی‌ها در این بخش جای داده شده است به نوعی که طراح و سازنده آن، بیشترین تمرکز، زمان و هنر خود را در این قسمت به نمایش می‌گذارد. بسته به نوع ساختمان و طراحی معماری آن، اشکال پاتاق‌ها متفاوت بوده است، به طوری که با در نظر داشتن به‌نمای ساختمان و جایگاه پنجره در بنا، اشکال مختلفی به خود می‌گرفتند، نظیر: نیم‌دایره، مستطیل، جناغی و بیضی. همانطور که ذکر شد، رایج‌ترین نوع آن در سطح خانه‌های تاریخی تبریز، نیم‌دایره با تعداد سه ارسی مجزا در کنار هم و در سطح شهرستان‌ها به صورت یک مستطیل بزرگ بوده است.

۴ با توجه به نمونه‌های برجای مانده نقش‌های هندسی در مساجد و اماکن مذهبی وجود دارد و در هیچ خانه‌ای استفاده نشده است. مانند ارسی

مسجد صاحب‌الامر و مقبره بی بی خانم محله چرنداب. در بازار بزرگ تبریز تعداد پنجاه ارسی وجود دارد که در کتیبه‌ی آنها از یک گره هندسی شمشه چهار برای پوشاندن تمامی قسمت‌های ارسی (کتیبه- لنگه) استفاده گشته است. ۵ در هنر گره‌سازی و گره‌چینی، گره‌ها از دو عنصر مهم به نام آلت و لقط تشکیل می‌شوند. هر زمینه گره یا اصطلاحاً آلت گره مجموعه‌ای از اشکال هندسی است که به هر یک از آنها آلت گره می‌گویند (زمرشیدی، ۱۳۶۵، ۵۵). به تعبیر دیگر: آلت: بخش‌هایی که دارای کام و زبانه بوده و در حقیقت عامل ایستایی و به وجود آمدن نقش‌های گره می‌باشد. لقط: فضاهای منفی یا همان اشکالی هستند که از کنار هم قرار گرفتن آلت‌ها پدید می‌آید. ۶ روش گسترش نقوش بدین نحو است که پس از در نظر گرفتن یک یا چند حاشیه با ضخامت‌های متفاوت، نقش واگیره به صورت شعاعی (خورشیدی) پنج تا سیزده پر در یک خط صاف (زاویه‌ی ۱۸۰ درجه‌ای) تقسیم و ادامه می‌یابد. ۷ برای تحلیل تصاویر تفکیک شده، نیاز به ایجاد روشی برای اندازه‌گیری کمی دقیق حجم درصدی این دو فضا وجود دارد. با توجه به مشخصات ثابت در کادر، نرم‌افزاری با قابلیت اندازه‌گیری درصدی این فضاها به صورت مجزا و تفکیک شده ساخته شده است. نرم‌افزاری به اسم GART، کار تفکیک درصدی تصاویر را در چند حالت مختلف می‌تواند انجام دهد. برای مطالعه‌ی

بیشتر به پایان نامه‌ی چاپ نشده کارشناسی ارشد در دانشگاه هنر اسلامی تبریز با عنوان: «طراحی و اجرای اثر فلزی محیطی بر اساس فرم عودسوزهای سلجوقی» مراجعه کنید (مرادی، ۱۳۹۳).

۸ معمولاً مستطیلی شکل است و در زیر کتیبه بین وادار قرار می‌گیرد که به صورت عمودی باز و بسته می‌شود. لنگه‌ها علاوه بر کاربری نورسانی به فضای داخل، اکثراً با تقسیماتی هندسی تزئین می‌یافتند، در برخی موارد هم

تزئینات بسیار پررنگ بر روی آنها ظاهر می‌گشته است. لنگه‌های ارسی معمولاً بلند است (یعنی بلندتر از لنگه‌ی درهای معمولی). وقتی قاب ارسی به صورت مربع و مستطیل باشد بالا رفتن پنجره‌ها اشکالی پیدا نمی‌کند ولی وقتی بالای قاب به صورت قوس باشد، پنجره‌های پایین تا آن اندازه می‌تواند بالا رود که با خط قوس تماس پیدا نکند. به این دلیل گاهی در دو طرف ارسی دو تا چفت می‌گذارند که پنجره تا نصف بالا رود - چفت‌ها به چهارچوب یا باهو وصل می‌شوند. در زمان قاجاریه، در برخی از بناها توی چفت بالای ارسی را خالی می‌کردند که پنجره بالای ارسی کاملاً بالا رود و در آن جای گیرد این اقدام به

بنا صدمه می‌زد. از زمان فتحعلی شاه به بعد امکانات برای ساختمان سازی بیشتر شد و هنرمندان نجار فراوان تر شدند، شاید به تقلید از غرب، به جای کار گذاشتن روی باهو برای قرار گرفتن پنجره بالا آمده روی آن، از وزنه‌های سربی استفاده کردند. وزنه‌ها این امکان را می‌داد که پنجره ارسی‌ها در ارتفاع دلخواه ثابت نگه داشته شوند. کابل این وزنه‌ها از جنس‌های مختلف بوده گاه آن را از روده تابیده می‌ساختند و گاه از ابریشم تابیده (ابریشم را چندلایی می‌تابیدند) استفاده می‌کردند (پیرنیا، ۱۳۸۱، ۱۹۷). این نکته را باید یادآور شد که هر دو مورد مذکور بسیار محکم و با دوام بوده‌اند.

فهرست منابع

پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۱)، *مصلح ساختمانی (آژند، اندود، آمود)*، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.

حسینی، سیدحبيب، و دیگران (۱۳۸۷)، *دایره المعارف عمومی رشته‌های صنایع دستی ایران*، جلد اول، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.

زارعی، محمدابراهیم (۱۳۹۲)، *سنندج شهر ارسی*، بررسی روند شکل‌گیری و گسترش هنر ارسی‌سازی بر اساس نمونه‌های موجود، نشریه مطالعات و معماری ایران، شماره ۴ پاییز و زمستان، صص ۱۳۰ - ۱۰۹.

زمرشیدی، حسین (۱۳۶۵)، *گره‌چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی*، نشر دانشگاهی، تهران.

عمرانی، بهروز، اسمعیلی سنگری، حسین (۱۳۸۵)، *بافت تاریخی شهر تبریز*، انتشارات سمیرا، تهران.

کریمی، علی نقی، طلائی و توتونجانیان، ع (۱۳۸۶)، *اطلس تجاری چوب‌های جهان*، آبیژ، تهران.

مرادی، فرهاد (۱۳۹۳)، *طراحی و اجرای اثر فلزی محیطی بر اساس فرم عودسوزهای سلجوقی*، پایان نامه کارشناسی ارشد هنر اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

مصاحبه با آقای صمد کریمی (۱۳۹۲)، استادکار، مرمت‌گر و کارشناس اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری شهر تبریز، تاریخ، ۱۱/۰۹/۹۲.

نژاد ابراهیمی، احد (۱۳۹۲)، *طرح مطالعات و پژوهش برای ارائه الگوی طرح مرمت و بازسازی خانه‌های تاریخی تبریز*، طرح پژوهشی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

نیک‌بخت، محسن (۱۳۸۹)، *دروگردی عمومی*، انتشارات جان و خرد، تهران.

پوسنی، آمنه (۱۳۹۰)، *قواره‌بری در بناهای قاجار تهران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد هنر اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

۹ خانه‌های معبودی، نقشینه و ارسی مسجد صاحب‌الامر. شایان ذکر است که، علیرغم صاف بودن فضای محیطی کتیبه‌ها در دو بنای نخست، تزئینات در آنها با محوریت تقسیمات نیم‌دایره‌های بزرگ صورت پذیرفته است.

۱۰ از دوره‌ی اول در خانه‌ی حیدرزاده با ارسی دولنگه. دوره دوم در خانه سرخه‌ای با ارسی دولنگه و خانه‌ی نقشینه با یک ارسی چهارلنگه، و همچنین در دوره‌ی سوم ارسی خانه‌ی سلطان قرایی با دو ارسی دولنگه.

۱۱ جز در مواردی که ارسی در جایی از بنا به کار می‌رفت که فضای بیرون آن، ایوان نداشت، لنگه‌ها در تبریز معمولاً تک لایه ساخته می‌شدند. همانند خانه‌ی سلماسی.

۱۲ در حال حاضر اصطلاح قواره‌بری مصطلح شده است ولی، تلفظ صحیح آن، قواره‌بری می‌باشد.

۱۳ در این روش ابتدا متناسب با فضای در نظر گرفته شده طراحی صورت می‌پذیرد، سپس طرح بر روی دو چوب یکپارچه هم شکل و اندازه منتقل شده که با توجه به فضاهای مثبت و منفی و قراردادن دو قطعه بر روی همدیگر، برش نقوش منفی به صورت شبکه‌ای صورت می‌پذیرد. در پایان، با در نظر داشتن